

ВІДНОСИНИ КОЧІВНИКІВ СТЕПУ І ХЛІБОРОБІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА МІГРАЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ М. ГІМБУТАС

Олексій ТРАЧУК

orcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук

Анотація. Після отримання Україною незалежності в дослідженнях давньої історії Східної Європи, особливо у стосунках скотарів Степу та хліборобів Полісся, стали виникати штучно створювані окремими істориками проблеми. Зокрема, це стосується визнаної в Європі міграційної концепції археологині США М. Гімбутас. Після необґрунтованої «нищівної критики» археологів, представників «руського мира», на захист об'єктивності 50-річної розробки цієї теми М. Гімбутас у спеціальній монографії виступив археолог із Молдови В. Дергачов. Раніше міграційну концепцію завоювання Європи підтримували Д. Телегін, Х. Тодорова, Н. Риндіна, Є. Черних та ін.

У нашому дослідженні підтверджуються засади давньої історії відносин кочівників Степу і хліборобів Східної Європи, які охоплює міграційна концепція М. Гімбутас. Аналіз В. Дергачовим артефактів за кількістю захисних укріплень поселень кукутені-трипільців і кількістю наконечників стріл (зброї степових лучників-вершників) показав, що на ранньому, середньому та пізньому етапах культури Кукутені-Трипілья простежуються три хвилі військової інвазії проти європейських хліборобів. Вивчення робіт М. Гімбутас Х. Тодорової, Н. Риндіної, В. Збеновича, В. Дергачова дало можливість зробити висновки щодо напрямків руху середньовольських, середньостогівських та новоданилівських кочових племен східних районів Степу на захід і локалізувати на картах.

Подальші дослідження дадуть змогу автору вирішувати проблеми витоків та причин зникнення кукутені-трипільських племен, спалювання трипільських поселень, долі буго-дністровських та східнотрипільських племен.

Ключові слова: М. Гімбутас; захисні споруди; наконечники стріл; рови; вали; степова інвазія; буго-дністровці; трипільці; хлібороби; кочові племена; лучники-вершники.

RELATIONS BETWEEN STEPPE NOMADS AND FARMERS IN EASTERN EUROPE AND M. GIMBUTAS' MIGRATION CONCEPT

Oleksii TRACHUK

Candidate of Historical Sciences

Annotation. After Ukraine had gained independence, artificial problems began to arise in the study of the ancient history of Eastern Europe, especially in the relations of steppe herders and farmers of Polissia. In particular, this applies to the Migration Concept of the American archaeologist M. Gimbutas recognized in Europe. After an unfounded “unscrupulous criticism” of archaeologists – representatives of the “Russian World” – an archaeologist from Moldova V. Dergachev spoke in defense of the objectivity of the 50-year study of this topic by M. Gimbutas in his monograph. Earlier, the Migration Concept of conquering Europe was supported by D. Telehin, Kh. Todorova, N. Ryndina, Ye. Chernykh, and others.

Our study confirms the conceptual foundations of the ancient history of relations between nomadic steppes and farmers of Eastern Europe relying on the Migration Concept of M. Gimbutas. On the basis of the sources, protective fortifications of Kukuteny-Trypillia settlements and a large number of arrowheads – weapons of steppe riding archers – were found. In the early, middle, and late stages of Kukuteni-Trypillya culture, three waves of military invasion against European farmers by the Middle-Volga's, Middle-Stog's and Novodanyliv's nomadic tribes of the eastern steppes can be traced. Further research will allow the author to solve the problems of the origins and causes of the disappearance of Kukuten-Trypillia tribes, the problems of burning Trypillia settlements, the fate of Buh-Dniester and East Trypillian tribes.

Key words: *M. Gimbutas; defensive structures; arrowheads; ditches; shafts; steppe invasion; Buh-Dniester; Trypillia; farmers; nomadic tribes; riding archers.*

Питання про неодноразове послідовне проникнення східноєвропейських скотарів, які рухалися через землі України в середовище давньоземлеробських цивілізацій «Старої Європи», вперше найбільш повно було сформульоване за кордоном ще в другій половині 50-х років минулого століття М. Гімбутас (1956; 1961) [22; 23, р. 193–200]. Серед вітчизняних археологів одним із перших про найбільш раннє просування окремих груп північнопричорноморських племен на південний захід у 1965 р. доводив М. Мерперт [11, с. 15–16]. З появою цієї праці, яка ілюструє першу хвилю руху на захід і південний захід вершників племен курганної культури, вона стає постійним атрибутом праць М. Гімбутас, широко відомих у Європі та США [24, с. 155–197; 29, с. 13–135].

У наступних десятиліттях початкова концепція М. Гімбутас неодноразово модифікувалася, але протягом 70-х років (1973а, б; 1977; 1979) [25, р. 1–20; 26, р. 163–214, р. 277–338; 28, р. 113–137] і аж до останніх своїх робіт (1994) дослідниця послідовно відстоювала концепцію трьох хвиль [29, р. 13–135]. Згідно з концепцією М. Гімбутас, всі ці хвилі виступають як складові елементи єдиного процесу, що послідовно розгортається в часі і просторі. Початкову ланку цього

процесу дослідниця бачила в племенах, що здійснювали поховання під курганами, які генетично були пов'язані з хвалінською і самарською культурами лісостепового Поволжя.

У Радянському Союзі праці М. Гімбутас, яка в 1944 р. емігрувала до Німеччини, а в 1949 р. – до Америки і носила тавро «буржуазної націоналістки», старанно замовчувалися. В 1991 р. вона надрукувала у Сан-Франциско чергову монографію *The Civilization of the Goddess*, де теж розкривала концепцію трьох хвиль завоювання індоевропейцями Європи, яка вперше для країн СНД була перекладена і випадково надрукована гендерною організацією в 2006 р. у Москві [3].

Визнана більшістю археологів світу міграційна концепція М. Гімбутас і М. Мерперта після розпаду Радянського Союзу стала піддаватися ревізії науковцями – представниками проросійської орієнтації: в Україні – Ю. Рассмакін [33, с. 59–182; 16, с. 206], у Молдові – І. Манзура [10, с. 237–295]. Генеалог, яскравий представник «руського мира» в США і РФ А. Кльосов [13, с. 72, 74] теж ставить під сумнів концепцію М. Гімбутас [30, с. 106–107].

У 1874 р. Ф. Леонтович майже за століття ніби передбачав міграційну

концепцію М. Гімбутас, дав чітку характеристику кочовим народам від Алтаю до Дунаю: «Рід кочівника є первинною, ембріональною, ростучою клітиною, яка постійно рухається, не осідає на одному місці, не прикріплюється ні до якої окремої території. Для її роду не існує територіальних меж, які назавжди визначали б місце його діяльності... Кочовий народ, який вів стадне життя, пересувається із місця на місце масою, цілими родами, мав характер бродячих орд і дружин, зайнятих хижацьким захопленням здобичі і данини в других племен» [9, с. 128].

У 2007 р. на захист багаторічних фундаментальних досліджень М. Гімбутас виступив відомий серед авторитетних дослідників у Європі археолог із Молдови В. Дергачов. Він підготував об'ємну монографію, в якій після всебічної і детальної перевірки підтримав міграційну концепцію М. Гімбутас щодо прабатьківщини індоєвропейців та їх військової агресії зі Сходу на Захід, в Карпато-Подунав'я і на Балкани. На жаль, В. Дергачов досі не завершив свого дослідження запланованим і дуже важливим розділом – про давні війни між скотарями Сходу та хліборобами Європи [4].

У нашому дослідженні здійснена, вірогідно, перша спроба в українській історіографії, опираючись на конкретні факти попередніх дослідників, які пересвідчилися в достовірності концепції «трьох хвиль» завоювання Європи М. Гімбутас, розглянути, яким чином ці завоювання поширювалися на землі племен культури Кукутені-Трипілля – території нинішньої Молдови та України.

Найпереконливішими аргументами про військові дії з боку скотарів Степу, на наш погляд, є захисні споруди навколо поселень кукутені-трипільських

хліборобів та знахідки наконечників стріл лучників-вершників із Поволжя та Подоння, які будуть розглянуті у нашому дослідженні.

Фахівцям відомо, що найдавніші фортифікаційні споруди Східної Європи пов'язані саме з племенами культури Кукутені-Трипілля [5, с. 36]. Давні фортифікаційні споруди (рови, вали), які протягом 60–80-х років досліджувалися на території України і Молдови, простежуються і на сучасному рельєфі. Проблема штучно та природно укріплених поселень культури Кукутені-Трипілля присвячено досить значний масив літератури (Шмаглій, 1960; Збеневич, 1975; Marinescu-Bilcu, 1976; Маркевич, 1981; Laszlo, 1993; Lazarovici, 1990 та ін.).

Дані про укріплені поселення та наконечники стріл, що були спрямовані лучниками на мешканців поселень племен культури Прекукутені-Трипілля, зібрані В. Дергачовим і відображають ситуацію для всієї культури в цілому, включають хронологічні періоди для всіх її ареалів. Дослідником зареєстровано і проаналізовано 90 достовірних випадків поселень із штучними захисними спорудами. До раннього періоду культури відносяться всього два випадки (2%); на період Кукутені А – Трипілля ВІ – 40 випадків (45%); на період Кукутені АВ – Трипілля ВІІ – 8 випадків (9%); на період Кукутені В – Трипілля СІ – 12 випадків (13%) та на фінальний період – 28 випадків (31%). З іншого боку, В. Дергачовим було зафіксовано 105 імовірних захисних споруд, які виявляють ту ж саму тенденцію. Таким чином, дослідник вважає, що їх можна розглядати разом [5, с. 36–37, графік 4, табл. 2].

Звертає на себе увагу рідкість фортифікаційних споруд для раннього періоду

культури – два поселення (Тирпешті, Траян Дялул-Віей). Трипільське поселення Тирпешті, відзначає В. Збеневич, «оточував з боку поля рів завширшки 3 м» [7, с. 33; 32, с. 406].

З розвинутого етапу культури (фаза Кукутені АІІ) В. Збеневич знайомить нас з укріпленим поселенням біля с. Трушешті у Молдові, що розташоване на витягнутому вузькому пагорбі високої тераси р. Жіжія. З боку поля пагорб перерізаний оборонним ровом, завдовжки 200 м, завширшки у верхній частині 2,5–5 м, глибиною 2,5 м. Приблизно в цей час був викопаний рів завдовжки близько 70 м, який захищав з боку поля кукутенське поселення в уже відомих нам Тирпештах. Два рови обмежували з боку поля виступ плато на пагорбі, на якому розташоване поселення Хебешешті (фаза Кукутені АІІІ). Вони тяглися на 100 м на відстані 8–12 м один від одного. Ширина внутрішнього рову – 1,5–4 м, глибина – 2 м; зовнішній рів мав ширину 5 м, глибину – 2–2,5 м (на кінцях він помітно звужується). Обидва вони мають лійчастий профіль [7, с. 35, рис. 3.1; 32, с. 411].

Два рови, що належать до етапу ВІ, були виявлені на багатопалубовому трипільському поселенні Поливанів Яр на Середньому Дністрі. Вони перерізали високий мис, на якому розташовано поселення, у його найвужчій частині. Відстань між ровами – 16 м, їхня глибина – 2 м, ширина у верхній частині – 2 м, у нижній – менше 0,5 м. У перерізі вони нагадують рів поселення Трушешті. Зовнішній рів був викопаний після того, як мешканці засипали внутрішній, розширюючи площу поселення. Конструктивно складніші оборонні споруди фази Кукутені АІІІ були відкриті на епонімному поселенні Кукутені. Стародавнє селище

розташоване на ділянці плато вузького пагорба, обмеженому з трьох боків стрімкими урвищами (урочище Четецуя – «Замчище»), на рівному західному схилі захищав рів глибиною 2 м при максимальній ширині 2,5 м. Викид землі з нього (пісок та вапняк-черепашник) йшов на побудову валу, який примикав до рову. Основа валу, що зберігся, нині досягає ширини 5–6 м та висоти 0,8 м [7, с. 35, рис. 2.1, 2; 14, с. 13].

У своєму дослідженні В. Збеневич, крім нині відомих оборонних споруд, коротко описав і окреслив лінію розвитку зброї раннього періоду Кукутені-Трипільля. У період становлення культури на всіх її пам'ятках – від Передкарпаття до Південного Бугу – зброї трапляється небагато. Така сама картина є характерною і для інших ранньоенеолітичних культур Південно-Східної Європи (Боян, рання Гумельниця тощо). Початку інвазії скотарів Степу, очевидно, відповідає і невелика кількість укріплених поселень, які належать до пізніх фаз культури Боян і ранніх фаз культури Гумельниця (згадане вище ранньотрипільське або дотрипільське укріплене поселення Траян Дялул-Віей також має виразні риси культури Боян) [7, с. 39]. Головною причиною загибелі культури Гумельниця-Караново VI-Варна та тимчасової кризи культури Кукутені-Трипільля була степова інвазія, яка, на погляд М. Гімбутас, мала характер військового вторгнення (Рис. 3).

Ситуація докорінно змінюється вже з початком розвинутого Трипільля. Помітне тяжіння поселень до ділянок місцевості з надійним природним захистом, будівництво складних фортифікаційних споруд, що потребувало значних колективних зусиль, – все це свідчить про намагання трипільців захистити свої

домівки. Навряд чи небезпека ховалася в самому трипільському середовищі (міжплемінні або міжродові сутички). Беручи до уваги археологічно засвідчене проникнення східних племен середньостогівської культури на Дністер і далі на захід, у Попруття, на початку розвинутого Трипілля, вважає В. Збенович, «що саме від цих племен повинні були захистити трипільців згадані вище укріплення етапів ВІ – Кукутені А і А-В» [7, с. 39–40; 12, с. 186–199].

Різде збільшення загальної кількості штучно укріплених або імовірно укріплених поселень відбувається, на погляд В. Дергачова, на етапі Кукутені А – Трипілля ВІ. Подальше різке скорочення в період Кукутені АВ – Трипілля VII; потім прослідковується помітне зростання кількості – на етапі Кукутені В – Трипілля СІ і знову різке збільшення їх кількості у фінальний період, за яким слідує зникнення племен самої культури [5, с. 38].

На схематичних картах (Рис. 1; 2) на тлі місцезнаходжень поселень відповідних періодів відображені всі випадки достовірних або імовірно фортифікованих поселень. Як впливає з цих карт, за винятком фінального періоду, фортифіковані поселення з незначними відмінностями розташовані, головним чином, на західній частині ареалу – в Прикарпатській зоні і Правобережжі Пруту, включаючи на півночі його верхів'я з виходом на Подністров'я. За рідкісними поодинокими випадками укріплені поселення відсутні в Середньому Подністров'ї, і тим більше для періоду Кукутені В – Трипілля СІ, у Подніпров'ї, хоча кількість поселень у цих регіонах значна. З огляду на просторовий розподіл укріплених поселень В. Дергачов формулює дуже

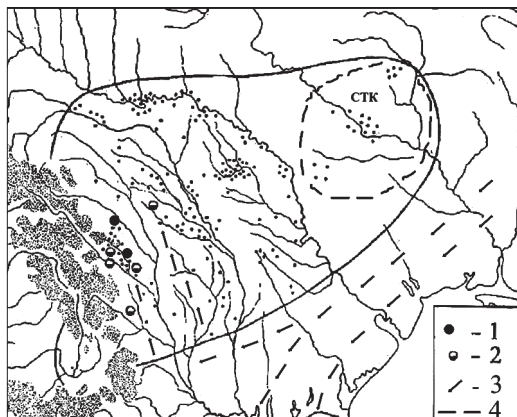

Рис. 1. Укріплені поселення періоду Прекукутені – Трипілля А (за В. Дергачовим, 2007, карта 6, с. 39).

- 1 – укріплені поселення: Турпешть, Траян Дялул-Віей;
- 2 – імовірно укріплені поселення: Бедень, Велень, Костиша, Подурь, П'ятра Шоймулуй-Калу;
- 3 – напрямки руху середньоволзьких і агідельських вершників початку першої хвилі завоювання Східної Європи;
- 4 – межі східнотрипільської культури (СТК)

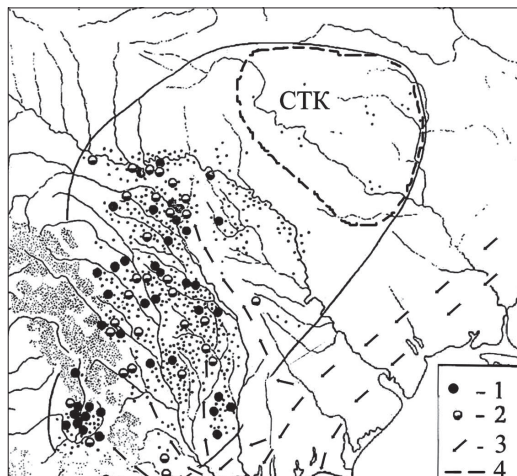

Рис. 2. Укріплені поселення періоду Прекукутені А – Трипілля ВІ (за В. Дергачовим, 2007, карта 7, с. 39).

- 1 – укріплені поселення;
- 2 – імовірно укріплені поселення;
- 3 – напрямки руху хвалинських, середньостогівських, новоданилівських племен, озброєних вершників першої хвилі завоювання Східної Європи

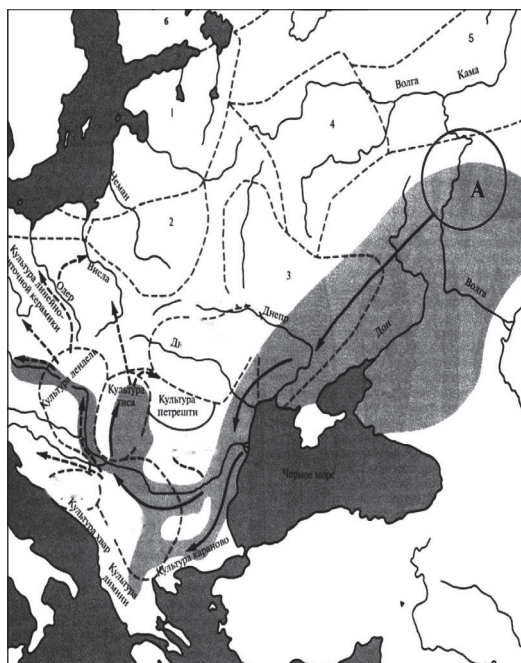

Рис. 3. Перша хвиля вторгнення в Європу курганної культури близько 4400–4300 рр. до н. е. (за М. Гімбутас, 2006, рис. 10-6В). Культурні групи Північної Європи, що хронологічно збігаються:

1. Нарвська
2. Німанська
3. Дніпро-донецька
4. Волосовська
5. Волго-камська
6. Сперрінгз

- поширення поселень курганної культури
 - курганна культура (хвалинська, новоданилівська)
 - давньоевропейська культура
 - Ⓐ — середньоволзька, хвалинська, новоданилівська культури
- (В. Дергачов, 2007, рис.7)

важливий для українських археологів висновок: «Велика кількість штучно фортифікованих поселень не може бути пояснена за рахунок внутрішніх соціальних суперечностей» [5, с. 41, карти 6–10].

Дослідивши протягом 50 років неоліт і енеоліт племен хліборобів Південно-Східної і Центральної Європи (крім

Молдови), М. Гімбутас в одному із своїх висновків відзначає: «Відсутність протягом двох тисячоліть (бл. 6500–4500 рр. до н.е.) бойової зброї і фортечних укріплень свідчить про відсутність територіальної агресії в Європі» [3, с. 363]. Але зовсім іншу версію вирішення внутрішніх суперечностей між трипільськими племенами – не мирним шляхом, а за допомогою зброї – в своїх статтях, на наш погляд, необґрунтовано висуває М. Відейко [1, с. 145–151].

З цього приводу слушно зауважує В. Дергачов: «Про можливі суперечності, якби такі й були притаманні трипільському суспільству, то більшою чи меншою мірою вони мали проявитися на теренах їх ареалу. Відповідно, значне поширення фортифікаційних споруд могло виникнути з потреби захисту від якогось зовнішнього чинника, чийої загрози. Причому ця загроза, якщо враховувати локалізацію фортифікованих пам'яток, безумовно сильно виражена саме в південно-західній, прикарпатській частині ареалу – на кордоні зі степом, і практично не проглядається в північній – лісостеповій частині ареалу – в Дністровсько-Бузькому та Дніпровському межиріччях» [5, с. 41].

І в цьому випадку чомусь протилежної думки М. Відейко, який вважає, що «в V – першій половині IV тис. до н. е. ... не існувало ні екологічних, ні економічних, ні військово-технічних передумов для «степової інвазії». І далі зауважує: «Відомі випадки, коли осілі землероби самі проводили агресивну політику щодо скотарських племен... Аналогічна ситуація могла мати місце в Лісостепу Буго-Дністровського межиріччя, де мирне співіснування чергувалося з військовими сутичками, перевагу в яких... могли

мати лише численні і краще організовані трипільські племена» [2, с. 90]. За такою логікою дослідника захисні споруди мали б будувати кочівники – хвалинці, новоданилівці, середньостогівці, ямники, але чомусь навколо своїх поселень викопували рови, організовано насипали вали саме мирні хлібороби – кукутенці і трипільці.

Фахівцям відомо, переконаний В. Дергачов, що повсюдне поширення штучно захищених поселень у фінальних періодах культури викликано, з одного боку, загрозою степової інвазії з боку племен ямної культури, а з другого – з боку племен культури кулястих амфор, які, в кінцевому підсумку, подолавши племена трипільської культури, розділили їхній ареал майже порівну. Відомо, що трипільська культура в північних районах (лісова зона від Карпат до Київського Подніпров'я) безпосередньо змінюється культурою кулястих амфор, а в степовій і лісостеповій зонах (знову-таки від Карпат до Дніпра) – пізньо-ямною культурою степових скотарів.

В останньому випадку, зрозуміло, йдеться про третю хвилю степової інвазії (за М. Гімбутас), яка ніким не заперечується. Але якщо подібний вибух кількості штучно укріплених поселень фінального Трипілля пояснюється загрозою та інвазією іншокультурних племен, то чому не менш значимий за кількісним проявом вибух численних фортифікованих поселень періоду Кукутені А – Трипілля ВІ не можна пояснити тими ж обставинами? Інакше кажучи, дотримуючись принципу аналогії, В. Дергачову «напрошується» пояснення ситуації однозначно – інвазія. І в такому разі виходить, що ідея М. Гімбутас про першу хвилю степових скотарів (Рис. 3)

цілком підтверджується» [4, с. 205–206, рис. 25–26].

Подивимося на кількісний і просторовий розподіл укріплених поселень у розвитку – від періоду до періоду. В кінці кам'яного віку – на початку епохи міді в Східному Прикарпатті приблизно однакова кількість поселень. Поява перших поселень, на яких кукутенці з напільного боку дерев'яними лопатами, мотиками були вимушені виривати глибокі рови і насипати високі вали, щоб захистити свої житла від лучників-вершників, імовірно, середньоволзьких і агідельських, на наш погляд, початку першої хвилі завоювання Східної Європи (Рис. 4). Період Кукутені А – Трипілля ВІ – різке повсюдне поширення в Прикарпатській

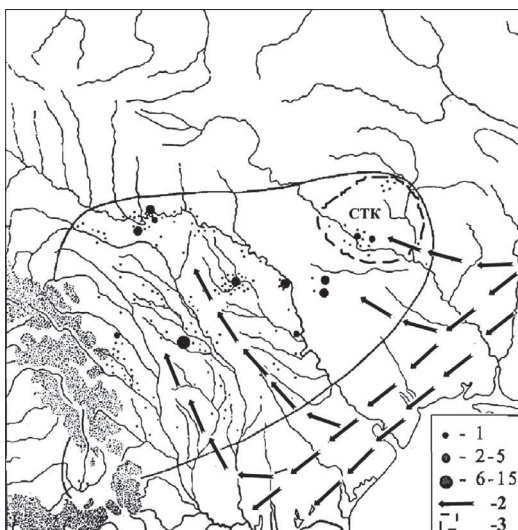

Рис. 4. Рух лучників-вершників Поволжя початку першої хвилі завоювання Східної Європи та знахідки наконечників стріл. Період Прекукутені – Трипілля А (за В. Дергачовим, 2007, карта 21, с. 52; карта 8, с. 268; 9, с. 269).

- 1 – поселення з наконечниками стріл (кількість);
- 2 – напрямки руху середньоволзьких і агідельських лучників-вершників першої хвилі;
- 3 – межі східнотрипільської культури СТК (на основі буго-дністровської)

зоні, яка характеризується найвищою щільністю пам'яток, численних фортифікованих поселень (Рис. 2). З огляду на співвідношення укріплених і неукріплених поселень у читача створюється враження, що в цій зоні кукутені-трипільське суспільство буквально знаходилося в стані облоги (Рис. 5) [5, с. 38–41, карти

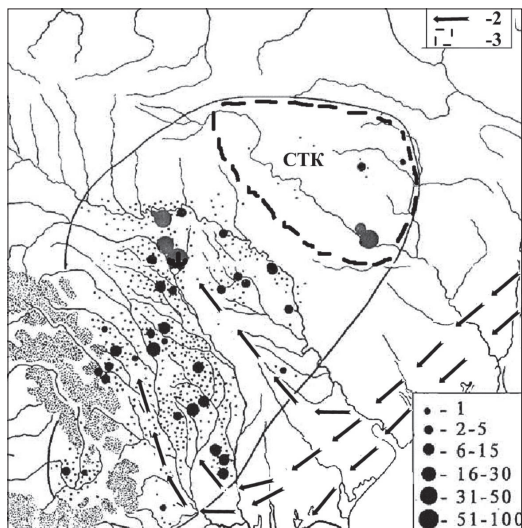

Рис. 5. Рух лучників-вершників Поволжя першої хвилі завоювання Східної Європи; знахідки наконечників стріл на поселеннях Кукутені – Трипілля VI (за В. Дергачовим, 2007, карта 22, с. 52, карта 10, с. 269).

1 – поселення з наконечниками стріл (кількість);

2 – напрямки руху хвалинських, середньостогівських і новоданилівських озброєних вершників;

3 – межі СТК

1; 2; 6; 7]. У період Кукутені АВ – Трипілля VII відбувається різке скорочення кількості поселень, зміщення найбільшої їх щільності на північ і спалення степовими скотарями дерев'яних будівель, накритих очеретом та солом'яно в південних районах Прикарпаття при одночасному різкому скороченні кількості укріплених поселень. Завоювання південних районів (Рис. 6) призвели до

зсуву епіцентру щільності поселень у Середнє Подністров'я [4, с. 41, карти 3; 8].

Період Кукутені В – Трипілля СІ – зростання щільності поселень у Подністров'ї і Побужжі, і все це при відносно низькій кількості укріплених поселень. Таке співвідношення може бути пояснене лише загальною стабілізацією ситуації, що призвела до чергового піку розвитку Кукутені-Трипільської культури. Звертає на себе увагу розташування фортифікаційних пам'яток ніби дугою – з півночі, з верхів'їв Пруту, на південь, вздовж передгір'їв Східних Карпат до верхів'їв Олту. Але, зауважує В. Дергачов, саме в місцях концентрації цих укріплених поселень проходять основні міжгірські дороги, що з'єднують Прикарпатську зону з Центральною Трансильванією. Там же,

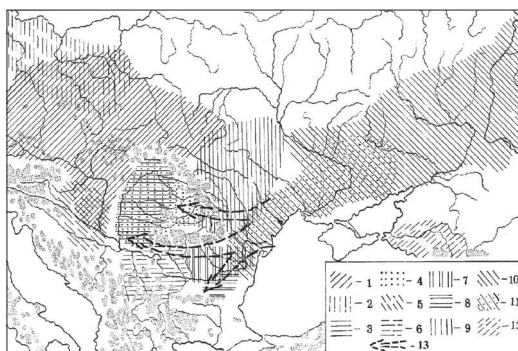

Рис. 6. Інвазія новоданилівських, хвалинських і середньостогівських племен під час завоювання Європи.

Культурні спільності середнього і пізнього енеоліту (В. Дергачов, 1999, рис. 13):

1 – культура Лендель 3-4; 2 – культура ліщастого посуду; 3 – культура Тісапольгар; 4 – культура Бодрогкерестур; 5 – культура Балатон-Ласін'я; 6 – культура Селкуца-Бубанья Хум 1-2; 7 – культура Чорнавода 1; 8 – культура Певець; 9 – культура Кукутені-Трипілля В, С 1; 10 – хвалинсько-середньостогівські племена; 11 – культура Суворове-Новоданилівка; 12 – культура Майкоп (рання); 13 – напрямки руху новоданилівських, хвалинських і середньостогівських вершників

у верхів'ях Олту, Бистриці і р. Молдови, знаходяться найбільші поклади міді. Там же, у верхів'ях Серету, знаходяться найбільші поклади кухонної солі. Тому така лінія укріплень видається цілком логічною [5, с. 41; 4, с. 170–171].

Ще більш складну ситуацію фіксують, на погляд В. Збеновича, археологічні джерела в пізньотрипільському ареалі. Якщо раніше проникнення степових елементів на захід мало епізодичний характер, то наприкінці III тис. до н. е. відбулося масове просування племен пізньоямної культури в Північно-Західне Причорномор'я, де жили ушатівські племена. На це вказує велика кількість поховань ямної культури в курганах Дністро-Дунайського межиріччя. Певного тиску з боку інших в етнічному відношенні племен зазнало в цей час і пізньотрипільське населення Волині й Середнього Подністров'я. Не випадково, що саме на поселеннях ушатівського і софіївського типів виявлено оборонні споруди [7, с. 40; 11, с. 10–20].

У фінальний період кукутені-трипільських племен спостерігається загальне скорочення кількості поселень, що концентруються в межиріччі верхів'їв Пруту і Дністра та на Волині, і одночасно різке зростання в цих зонах кількості фортифікованих поселень. Але ми вже знаємо, і це ніхто не заперечує, що в першому випадку (Карпато-Подністров'я) це період загрози та проникнення ямної скотарської культури. А на півночі (Волинь) – період загрози та проникнення племен центральноєвропейської культури кулястих амфор. Відносний спокій спостерігається тільки в Київському Подніпров'ї, де, незважаючи на значне число поселень, відоме лише одне штучно укріплене поселення (Казаровичі) [5, с. 41–42, карти 5; 10].

На межі III–II тис. до н. е., узагальнюю В. Збенович, укріплені поселення стають невід'ємною частиною багатьох культур (постгумельницькі пам'ятки Болгарії, поселення баден-костолацького кола тощо). Як і згадані тут пізньотрипільські пам'ятки, вони викликані до життя взаємопов'язаними і складними подіями, що відбувалися в Центральній та Південно-Східній Європі на переході від енеоліту до раннього бронзового віку [7, с. 40].

Тепер звернемо увагу на зброю завоєвників, яка теж підтверджує теорію М. Гімбутас про військову інвазію степових племен. В. Дергачов та інші фахівці в ареалах давніх землеробів Карпато-Подунав'я – специфічного для степової зони виду зброї – трикутних наконечників стріл, виготовлених із кременю. Особливу увагу на ці форми виробів звернули в своїй праці Я. Ліхардус і М. Ліхардус-Іттен, які склали карту їх поширення в ареалі культури Гумельниця-Караново VI–Варна і частково для культури Кукутені-Трипілля [5, с. 49; 31, с. 39]. Поширення наконечників стріл для лука або дротиків в рамках культури Прекукутені-Трипілля може розглядатися як одне з головних знарядь війни. У період Прекукутені – Трипілля А спостерігається незначна присутність наконечників стріл (Рис. 4). На кожне враховане дослідженням В. Дергачова поселення в середньому припадає 1,36 наконечника. В цю вибірку включено майже або повністю розкопані поселення, кожне з яких дало по кілька сотень наконечників (Олександрівка 1, Гребенюків Яр, Окопи, Путінешть I, Тиргу-Фрумос, Траян Дялул-Віей, Ленківці, Лука Врублівецька, Флорешть I, Бернашівка) [5, с. 50, карта 21, табл. 3, стовп. 4, додаток с. 59].

Поселення степового Побужжя зі змішаними буго-дністровськими та ранньотрипільськими матеріалами дають виразні свідчення нападів степових лучників-вершників – знахідки серій наконечників стріл і списів-дротиків, виготовлених у техніці двобічної суцільної оббивки. Такі вироби, на погляд М. Товкайла, зовсім невідомі в середовищі неолітичних племен буго-дністровської культури за межами означеного регіону, зате знані на багатьох ранньотрипільських поселеннях як Південного Бугу, так і Дністра. Найбільше наконечників стріл знайдено на поселенні Пугач 2 (8 виробів) та Пугач 1, горизонт «б» (5 виробів). На поселенні Гард 3 теж знайдений наконечник стріли. Всі вони трикутної форми з прямою основою. За способом виготовлення стріли поділяються на два типи: оформлені пласкою ретушшю в техніці двобічної оббивки та крайовою однобічною чи двобічною ретушшю [19, с. 28, рис. 29.25; 35.19].

З сімнадцяти наконечників списів-дротиків одинадцять знайдено на поселенні Пугач 1, горизонт «б». Всі вони виготовлені в техніці двобічної оббивки. Виділяються такі типи наконечників: трикутний з випуклою основою, листо-подібний та ромбічний зі зрізаною основою. Можливо, як наконечник використовувався й широкий відщеп трикутної форми з Великого Острова, два бокові краї якого оформлені загострюючою ретушшю [19, с. 28, рис. 22.25; 27.20; 29.29.22; 35.24–26].

На ранньотрипільських поселеннях знайдені крем'яні наконечники стріл та дротиків, які оброблені двобічною пласкою ретушшю. Звичайно, відзначає В. Збеневич, вони трикутної форми, з прямою основою [7, с. 32, рис. 1.1, 2].

Предмети озброєння розвинутого Трипілья (особливо на початку періоду VI) подібні до описаних вище наконечників. Зростає кількість крем'яних наконечників стріл, дротиків і списів. Вони, як і раніше, трикутні або овально-листо-подібні з прямою (зрідка ледь увігнутою) основою, з двох сторін оброблені пласкою ретушшю, а по краях – дрібною, загострюючою. Їхні розміри становлять 2–7 см [7, с. 32, рис. 1.7, 8]. Зберігають свою форму кам'яні бойові сокири-молоти, які досить часто трапляються на поселеннях розвинутого Трипілья [7, с. 32, рис. 1.9].

Постійні набіги степових грабіжників на захід, зауважує російська дослідниця Н. Риндіна, з намірами оволодіти багатими копалинами Південно-Східної Європи привели до появи їх могил у Закарпатті, а також у нижньодунайському регіоні Болгарії і Румунії (Чонград, Деція-Мурешулуй, Касимча, Річка Девня) [17, с. 74]. А український археолог Ю. Рассмакін вважає, що скелянські племена прискакали від Дону не грабувати, а торгувати. Зокрема, він пише: «Метою походів скелянського населення на Балкани та в Карпатський регіон було не пограбування та зруйнування міст та селищ місцевих землеробів, а взаємовигідний обмін, стимульований високим розвитком гумельницького та варненського осередків Балкано-Карпатської металургійної провінції» [15, с. 277].

Частина енеолітичних ковалів та металургів під тиском войовничих скотарів – «торгашів», за спостереженнями болгарських археологів К. Дімітрова і Х. Тодорової, «переміщуються в центральні регіони Балканського півострова, і в середньодунайській зоні розвиток енеолітичних культур деякий час

продовжувався. Тут застосування нової технології і модифікації форм ряду мідних виробів призводять до нового підйому гірничо-металургійного виробництва на базі зосереджених у Східній Сербії родовищ типу Бор-Майданпек. Але вже близько 3800 р. до н. е. «торговельна» криза торкнулася і цих територій, що і послужило головною причиною драматичного фіналу балкано-карпатського енеоліту, а разом з ним і повного розпаду обширної і могутньої системи Балкано-Карпатської металургійної провінції» [6, с. 11].

Згасання культур Варна, Караново, Вінча і Лендель у Подунав'ї і переміщення великої кількості населення на північ і північний захід (Рис. 3), на думку М. Гімбутас, є непрямыми свідченнями того, що тут відбулася катастрофа небаченого масштабу, яку неможливо пояснити одними кліматичними змінами, виснаженням земель або епідеміями (немає ніяких даних, що вони мали місце в V тис. до н. е.). Навпаки, є прямі підтвердження набігів кінних вершників: про це свідчать не тільки індивідуальні чоловічі поховання під земляними насипами, але й наявність цілого комплексу ознак курганної культури – поселення на підвищеннях, коні, перевага скотарства, сліди насильства і патріархальної системи, символіка сонячного культу. Всі ці елементи найтіснішим чином переплелися в суспільному, господарському і релігійному устрої скотарів курганної культури [3, с. 400].

У період Кукутені А – Трипілля ВІ, підкреслює В. Дергачов, спостерігається різке зростання кількості наконечників стріл, що становлять у середньому на одне поселення по 11 одиниць, або близько 60% від усієї виявленої кількості

стріл (Рис. 5). У період Кукутені АВ – Трипілля ВІІ зафіксоване різке скорочення кількості наконечників стріл, які становлять у середньому 7 одиниць на кожне поселення, або 22% від усієї кількості. У період Кукутені В – Трипілля СІ і період Городіште–Фолтешть–Трипілля СІІ кількість наконечників стріл поступово зменшується [5, с. 50, табл. 3, стовп. 4, 5].

Про широке застосування наконечників стріл у військових цілях найбільш наочно свідчить конкретний приклад з тієї віддаленої епохи. Йдеться про розкопану Н. Риндіною ділянку поселення періоду Трипілля ВІ біля с. Друце в Молдові, де були виявлені залишки трьох жител і 100 крем'яних наконечників стріл. Завдяки складеній планіграфії дослідниця з'ясувала, що майже всі наконечники знайдені по периметру жител, вздовж стін. І ця картина свідчить про обстріл кукутені-трипільського поселення ворожими завойовниками [18, с. 110, рис. 2].

Отже, напрошується єдиний висновок – різке збільшення кількості наконечників стріл у період Кукутені А – Трипілля В ніяк не пов'язане зі змінами господарської діяльності племен цієї культури. В. Дергачов вважає, що єдино можливе альтернативне пояснення – наконечники стріл для розглянутого періоду виступають в якості зброї або, іншими словами, знаряддя війни [5, с. 54–55, рис. 2, карта 23–25] для степових скотарів проти кукутені-трипільських хліборобів.

Карти, що локалізують наконечники стріл по періодах (Рис. 4–5), як і карти з укріпленими поселеннями (Рис. 1–2), та інші дані (раніше досліджена топоніміка), на думку В. Дергачова, підтверджують ті

ж закономірності. У період Прекукутені – Трипілля А знайдена незначна кількість наконечників (Рис. 4), які свідчать тільки про початок проникнення середньовольських і агідельських лучників-вершників Поволжя в поліські райони Наддністрянщини. У період Кукутені А – Трипілля ВІ на цій території знайдено велику кількість стріл, які концентруються по всій східній периферії ареалу (зверненої до степової зони) і особливо в Карпато-Прутській зоні (Рис. 5), тобто в зоні найбільшої концентрації природно і штучно укріплених поселень. Дослідник робить слушний висновок – **стан війни**. Загроза з боку лучників-вершників східних степів (Рис. 6), наконечники стріл – один із головних засобів війни [5, с. 51, карта 17; 22].

Наприкінці середнього етапу (ВІІ) демографічна ситуація, очевидно, ускладнилась, під тиском войовничих племен Степу хвиля трипільських переселенців була вимушена рухатися на схід і докотилася до Буго-Дніпровського межиріччя. Просувалися вони сюди, мабуть, по Південному Бугу та його лівій притоці р. Синюсі. Саме на берегах Синюхи з'являються перші поселення (Володимирівка, Михайлівка, пізніше Веселий Кут) племен східнотрипільської культури [20, с. 175; 8, с. 37, карта 2], які, на наш погляд, сформувалися в Побужжі раніше (Рис. 1; 2; 4; 5).

Заселяючи район Буго-Дніпровського межиріччя, племена східнотрипільської культури зразу ж вдаються до побудови великих поселень (Володимирівка – 70 га, Михайлівка – 100 га), а згодом тут з'являються поселення-гіганти площею близько 250–450 га, що налічували від 8 до 14 тис. жителів (Сушківка, Доброводи, Тальянки, Майданецьке,

Чичеркозівка, Томашівка). Одна зі слушних думок щодо причин створення великих поселень висловлена К. Черниш. Вона пояснює їх появу необхідністю концентрації великих мас населення для протистояння Степу. Ця думка підтверджується переважним розташуванням великих поселень в глибині території, на малих річках, подалі від основних водних артерій, якщо ж виникала потреба побудови поселень на берегах великих річок, то обирались місця на мисах, добре захищених природними перепонами, забудовою поселень по єдиному плану, що передбачає існування двох-чотирьох замкнутих контурів, коли житла розташовуються паралельно одне одному, утворюючи концентричні кола чи овали, і якщо будинки з'єднувались глинобитними стінами, то утворювали кілька суцільних ліній захисту [8, с. 37; 21, с. 18–21].

Отже, дотримуючись просторово-часового аналізу кожного із відносно автономних видів джерел – фортифіковані поселення та наконечники стріл, – виявляється, що дійсно в період Кукутені А – Трипілля ВІ ця культура і її племена, поперше, відчули на собі потрясіння, що призвело до тимчасової кризи культури на наступному етапі її розвитку (період Кукутені АВ – Трипілля ВІІ), по-друге, це потрясіння пов'язане з військовою навалою озброєних вершників, по-третє, наслідки цієї руйнівної навали найбільше простежуються на південно-східній периферії культури, тобто в зоні, зверненій до степів Східної Європи [5, с. 55–56, карти 2, 3; 7, 8; 12, 13; 17, 18; 22].

Отже, ми встановили, що кукутені-трипільські хлібороби були змушені починати будувати захисні споруди навколо поселень іще на ранньому

етапі культури Прекукутені – Трипілля А, коли, вірогідно, вже розпочалися прояви першої хвилі завоювання Східної Європи середньоволзькими та агідельськими вершниками, відбувалися вимушені переселення хліборобів на північ – у Полісся (Рис. 1). Цілком можливо, що саме на цьому етапі починає формуватися східнотрипільська культура, але це тема окремого дослідження. Перша хвиля нападів хвалинських, середньостогівських, новоданилівських озброєних вершників продовжувалася в період Кукутені А – Трипілля ВІ, коли було зафіксовано найбільшу кількість захищених викопаними ровами та насипаними валами поселень – близько половини всіх поселень (Рис. 2). Така інтерпретація руху степових племен підтверджує першу хвилю вторгнення племен курганної культури в Європу із концепції М. Гімбутас (Рис. 3).

Проаналізувавши знахідки наконечників стріл, спрямованих на поселення кукутені-трипільців у період Прекукутені – Трипілля А (Рис. 4), невелика кількість наконечників стріл, на наш погляд, свідчить про початок проникнення середньоволзьких і агідельських лучників-вершників Поволжя в поліські райони Наддністрянщини. У період Кукутені А – Трипілля ВІ на цій території знайдено велику кількість стріл, які концентруються по всій східній периферії ареалу (зверненої до степової зони) і особливо в Карпато-Прутській зоні, тобто в зоні найбільшої концентрації природно і штучно укріплених поселень (Рис. 5). Отже, Південно-Східна Європа в цей період енеолітичної історії перебувала в стані війни (Рис. 6). І головне, окремо або в сумі з іншими категоріями, дослідженими В. Дергачовим, В. Збеновичем,

Х. Тодоровою та Н. Риндіною, всі ці дані підтверджують концепцію М. Гімбутас щодо кількох хвиль завоювання Європи, про випробування, що випали на долю хліборобських племен Кукутені-Трипільської культури в розглянутий період.

Це українознавче дослідження – початок студій, необхідних для того, щоб:

- вирішувати проблеми витоків кукутені-трипільських хліборобів та їх участі у формуванні праслов'ян Європи;
- дослідити роль буго-дністровських племен у створенні кукутені-трипільських та східнотрипільських племен на землях України;
- виявити причини завоювання кукутені-трипільських племен та їх витіснення степовими племенами в північні райони українського Полісся;
- взяти участь у європейських студіях, започаткованих М. Гімбутас, з досліджень завоювання Європи індоєвропейськими вершниками-скотарями Східної Азії, для цього ініціювати переклад та перевидання основних праць М. Гімбутас;
- встановити причини спалювання кукутені-трипільських поселень (завойовниками чи, за так званою «традицією», самоспалення трипільцями);
- дослідити збереження елементів культури Кукутені-Трипілля в пам'ятках праслов'ян доби бронзи та українських хліборобів залізної доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відейко М. Ю. Причини виникнення і розвитку трипільських протоміст. *Археологія*. 1998. № 4. С. 145–151.
2. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. Київ, 2002. 142 с.
3. Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир Древней Европы. Москва: РОССПЭН, 2006. 572 с.

4. Дергачев В. А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы. *Stratum plus*. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса, 1999. № 2. С. 169–221.
5. Дергачев В. А. О скипетрах, о лошадях, о войне: этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас. Санкт-Петербург, 2007. 488 с.
6. Димитров К., Тодорова Х. Современные исследования археометаллургии в Болгарии. *Российская археология*. 2005. № 4. С. 6–12.
7. Збеневич В. Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. *Археологія*. 1975. Вип. 15. С. 32–40.
8. Круц В. О. Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури. *Подільська старовина: зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Косаківський*. Вінниця, 1993. С. 35–44.
9. Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер политического быта древней России. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1874. Ч. CLXXIV (июль). С. 120–133.
10. Манзура И. В. Владеющие скипетрами. *Stratum plus* 2. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2000. С. 237–295.
11. Мерперт Н. Я. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1965. № 105. С. 10–20.
12. Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. *Советская археология*. 1961. № 2. С. 186–199.
13. Наливайко С. С. «Никогда мы не будем братьями...», або Y-ДНК-генеалогія крізь призму «наукового патріотизму» А. Кльосова. *Українознавство*. 2020. № 2. С. 71–92.
14. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1961. № 84. С. 146–182.
15. Рассамакін Ю. Я. Світ скотарів. Енеоліт України та індоєвропейська проблема. *Давня історія України в трьох томах*. Київ, 1997. Т. 1. С. 273–309.
16. Рассамакін Ю. Я. Степи Північного Причорномор'я за доби міді. *Україна: хронологія розвитку*. Т. 1. Київ, 2008. С. 202–218.
17. Рындина Н. В., Дехтярева А. Д. Энеолит и бронзовый век: учеб. пособие. Москва: Изд-во МГУ, 2002. 226 с.
18. Рындина Н. В., Энговатова А. В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы. *11-й полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. Тальянки–Веселый Кут–Майданецкое, 1990. С. 108–113.
19. Товкайло М. Т. Неоліт степового Побужжя. *Кам'яна доба України*. Вип. 6. Київ: Шлях, 2005. 160 с.
20. Цвек О. В. Некоторые аспекты взаимодействия энеолитических обществ Триполья и степи. *Трипольські поселення-гіганти*. Київ, 2003. С. 175–182.
21. Черныш Е. К. Формирование локальных вариантов трипольской культуры. *Новейшие достижения советских археологов: тез. докл.* Москва, 1977. С. 18–21.
22. Gimbutas M. Tire Prehistory of Eastern Europe. *Bulletin of the American School of Prehistory Research Peabody Museum*. № 20. Harvard University. Ed.: H. Hencken. Cambridge, 1956.
23. Gimbutas M. Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-grave Kurgan Culture. *L'Europe a la fin de l'Age de la pierre*. Praha, 1961. P. 193–200.
24. Gimbutas M. Proto-Indo-European Culture: The Kurgan culture During the Fifth, Fourth and Third Millenia B. C. *Indo-European and Indo-Europeans*. University of Pennsylvania Press, 1970. P. 155–197.
25. Gimbutas M. Old Europe c. 7000–3500 B. C.: The Earliest European Civilization Before the Infiltration of the Indo-European Peoples. *J. Indo-Eur. Stud.* 1973a. Vol. 1. P. 1–20.
26. Gimbutas M. The Beginnings of the Bronze Age of Europe and the Indo-Europeans:

3500–2500 B.C. *J. Indo-Eur. Stud.* 1973b. Vol. 1. № 2. P. 163–214.

27. Gimbutas M. The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe. *J. Indo-Eur. Stud.* 1977. Vol. 4. № 2. P. 277–338.

28. Gimbutas M. The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500–2500 B.C. *Archives suisses d'anthropologie generale*. Geneve, 1979. Vol. 43. № 2. P. 113–137.

29. Gimbutas M. Das Ende Alteuropas. Der Emfalle von Steppennomaden aus Sudrussland und die Indogermanisierung Mitteleuropas. *Archaeolingua Alapitvany*. Budapest, 1994. P. 13–135.

30. Klyosov A. A., Tomezzoli G. T. DNA Genealogy and Linguistics. *Ancient Europe*. Newton, 2013. P. 101–111.

31. Lichardus J., Lichardus-Itten M. Das Grab von Reka Devnja (Nordostbulgarien). Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Nord- und Westpontikum in der friihen Kupferzeit. *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde*. 1993. № 2. P. 9–98.

32. Marinescu-Bilcu S. Unele probleme ale neoliticului Moldovenesc in lumina sapaturilor de la Tirpești. *Studii si cercetari de istorie veche*. Bucuresti, 1968. № 3. P. 406–412.

33. Rassamakin Yu. The Eneolithic of the Black Sea Steppe Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 B.C. *Late prehistoric exploitation of the Eurasian sieppe* / Levine M., Rassamakin Yu., Kislenco A., Tatarintseva N. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999. P. 59–182.

REFERENCES

1. VIDEIKO, M. (1998). The Causes of the Emergence and Development of Trypillia Protocities. *Arkheolohiia* (Archaeology), (4), pp. 145–151. [in Ukr.]

2. VIDEIKO, M. (2002). *Trypillia Protocities. History of the Research*. Kyiv, 142 p. [in Ukr.]

3. GIMBUTAS, M. (2006). *Civilization of the Great Goddess: The World of Ancient Europe*. Moscow: ROSSPEN, 572 p. [in Rus.]

4. DERGACHEV, V. (1999). Features of Cultural and Historical Development of

Carpathian-Transnistrian. On the Problem of Interaction of Ancient Societies of Central, South-Eastern, and Eastern Europe. *Stratum Plus*, (2). St. Petersburg – Chisinau – Odessa, pp. 169–221. [in Rus.]

5. DERGACHEV, V. (2007). *About Scepters, Horses, and War: Essays in Defense of M. Gimbutas' Migration Concept*. St. Petersburg, 488 p. [in Rus.]

6. DIMITROV, K., TODOROVA, Kh. (2005). Modern Studies of Archaeometallurgy in Bulgaria. *Rossiyskaya arkheologiya* (Russian Archaeology), (4), pp. 6–12. [in Rus.]

7. ZBENOVYCH, V. (1975). Defensive Structures and Weapons of the Tribes of Trypillia Culture. *Arkheolohiia* (Archaeology), Vol.15, pp. 32–40. [in Ukr.]

8. KRUTS, V. (1993). Stages and Directions of Trypillia Culture Tribes Settlement. In: V. KOSAKOVSKIY, ed., *Podolska starovyna: zbirnyk naukovykh prats* (Podolsk Antiquity: Collected Scientific Works). Vinnytsia, pp. 35–44. [in Ukr.]

9. LEONTOVYCH, F. (July, 1874). Cooperative and Communal Character of the Political Life of Ancient Russia. *Journal of the Ministry of Public Education*, Part SLXXIV. St. Petersburg, pp. 120–133. [in Rus.]

10. MANZURA, I. (2000). Possessing Scepters. *Stratum plus* 2. St. Petersburg. Chisinau – Odessa – Bucharest, pp. 237–295. [in Rus.]

11. MERPERT, N. (1965). On the Ties of the Northern Black Sea Region and the Balkans in the Early Bronze Age. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR* (Brief Minutes of the SSSR Academy of Sciences), (105), pp. 10–20. [in Rus.]

12. MOVSHA, T. (1961). On the Connections of the Tribes of the Trypillia Culture with the Steppe Tribes of the Copper Age. *Sovietskaya arkheologiya* (Soviet Archaeology), (2), pp. 186–199. [in Ukr.]

13. NALYVAIKO, S. (2020). “We Will Never Be Brothers...”, or Y-DNA Genealogy through the Prism of “Scientific Partyism” by A. Klosov. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 2, pp. 71–92. [in Ukr.]

14. PASSEK, T. (1961). Early Agricultural (Trypillian) Tribes of Transnistria. *Materials and Research on Archaeology of the USSR*, (84), pp. 146–182. [in Rus.]
15. RASSAMAKIN, Yu. (1997) The World of Pastoralists. Eneolith of Ukraine and the Indo-European Problem. In: *Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. Vol. 1. Kyiv, pp. 273–309. [in Ukr.]
16. RASSAMAKIN, Yu. (2008). *Ukraine: Chronology of Development*, Vol. 1 of *Steppes of the Northern Black Sea Coast during the Copper Age*. Kyiv, pp. 202–218. [in Ukr.]
17. RYNDINA, N., DEKHTYAREVA, A. (2002). *Eneolithic and Bronze Age: A Textbook*. Moscow: MSU Publishing House. 226 p. [in Rus.]
18. RYNDINA, N., ENGOVATOVA, A. (1990). Experience of Planographic Analysis of Flint Tools of Drutsa Trypillian Settlement. In: *The 11th Field Seminar. Early Agricultural Settlements-Giants of Trypillia Culture in Ukraine*. Talyanki–Veselyy Kut–Maydanetskoye, pp. 108–113. [in Rus.]
19. TOVKAILO, M. (2005). Neolithic Steppe Pobuzhzhia. *Stone Age of Ukraine*. Vol. 6. Kyiv: Shliakh, 160 p. [in Ukr.]
20. TSVEK, O. (2003). Some Aspects of the Interaction of the Eneolithic Societies of Trypillia and Steppes. In: *Trypillia Giant Settlements*. Kyiv, pp. 175–182. [in Ukr.]
21. CHERNYSH, Ye. (1977). Formation of Local Variants of Trypillian Culture. *The Latest Achievements of Soviet Archaeologists: Abstracts. Report*. Moscow, pp. 18–21. [in Rus.]
22. GIMBUTAS, M., HENCKEN, H., ed., (1956). Tire Prehistory of Eastern Europe. *Bulletin of the American School of Prehistory Research Peabody Museum*, (20). Harvard University. Cambridge. [in Eng.]
23. GIMBUTAS, M. (1961). Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-Grave Kurgan Culture. *L'Europe a la fin de l'Age de la Pierre*. Prague, pp. 193–200. [in Eng.]
24. GIMBUTAS, M. (1970). Proto-Indo-European-Culture: The Kurgan Culture During the Fifth, Fourth and Third Millennia B.C. *Indo-European and Indo-Europeans*. University of Pennsylvania Press, pp. 155–197. [in Eng.]
25. GIMBUTAS, M. (1973a). Old Europe c.7000-3500 B.C.: The Earliest European Civilization Before the Infiltration of the Indo-European Peoples. *J. Indo-Eur. Stud.*, Vol. 1. pp. 1–20. [in Eng.]
26. GIMBUTAS, M. (1973b). The Beginnings of the Bronze Age of Europe and the Indo-Europeans: 3500–2500 B. C. *J. Indo-Eur. Stud.*, Vol. 1 (2), pp. 163–214. [in Eng.]
27. GIMBUTAS, M. (1977). The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe. *J. Indo-Eur. Stud.*, Vol. 4 (2), p. 277–338. [in Eng.]
28. GIMBUTAS, M. (1979). The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500–2500 B.C. *Archives suisses d'anthropologie generale*. Vol. 43 (2). Geneve, pp.113–137. [in Eng.]
29. GIMBUTAS, M. (1994). Das Ende Alteuropas. The Emfalle of the Steppennomaden from Sudrussland and the Indo-Germanization of Central Europe. *Archaeolingua Alapitvany*. (Budapest), pp. 13–135. [in Ger.]
30. KLOSOV, A., TOMEZZOLI, G. (2013). DNA Genealogy and Linguistics. *Ancient Europe*. Newton, USA, pp. 101–111. [in Eng.]
31. LICHARDUS, J., LICHARDUS-ITTEN, M. (1993). Das Grab von Reka Devnja (Nordostbulgarien). An Article on the Observations between the North and West Ponticum in the Free Cup Time. *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde* (2), pp. 90–98. [in Bulg.]
32. MARINESKU-BILCU, S. (1968). Unele probleme ale neoliticului Moldovenesc in lumina sapaturilor de la Tirpești. *Studii si cercetari de istorie veche*. Bucuresti, (3), fig. 1, pp. 406–412. [in Rom.]
33. RASSAMAKIN Yu. (1999). The Eneolithic of the Black Sea Steppe Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC. In: M. LEVINE., Yu. RASSAMAKIN, A. KISLENKO, N. TATARINTSEVA, *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge. McDonald Institute for Archaeological Research, pp. 59–182. [in Eng.]